

Az ázsiai termelési mód régii és új vitájához I.

Az ázsiai termelési mód (a továbbiakban ÁTM) fogalmáról és elméletéről először a húszas-harmincas években zajlott nagyobb szabású vita a Szovjetunióban. Erre az első vitára még főként az nyomta rá bélyegét, hogy résztvevői ekkor még nem ismerték Marx kéziratosa hagyatékát. A *tőkés termelés előtti tulajdonformák* című vázlat például csak 1939—1941-ben jelent meg a moszkvai Marx—Engels—Lenin Intézet gondozásában (az ún. *Nyersfogalmazvány* különálló részeként). A *német ideológia* is csak 1931-ben látott napvilágot a MEGA kötete gyanánt. E körülmény jórészt megszabta a vitában résztvevők értelmezési „játékterét”.

Az ÁTM fogalmához a *marxi életműben egész elmélet* társul, mely a marxi történetelmélet szerves része. A világtörténelem „háromfázisos elmélete” (prekapitalizmus—kapitalizmus—kommunizmus) Marxnál kétségkívül az alapformák változatosságán és változékonyságán alapul. Az ÁTM tehát Marxnál olyan kategória, mely az Európán kívüli történelmi mozgást a maga sokféleségében ragadja meg (természetesen a „prekapitalista fázison” belül). A „formációk elmélete” azonban nem kész, befejezett mozzanatként jelentkezik a marxi életműben, hanem fokozatosan kristályosodik ki az elméleti fejlődés folyamatában. A világtörténelem hegeli sémájának meghaladásával már hegeliánus korszakában foglalkozik Marx. Történetfilozófiai felfogása végül is a hegeli hagyományok kritikai átértékelése nyomán körvonalazódik, amennyiben Marx egy az egyetemes emberi fejlődés egyenlőtlen, szakaszos jellegét tételező evolúciós sémából indul ki.

A *Gazdaságfilozófiai kéziratok*, majd az Engelsszel közösen írt *A német ideológia* elsősorban az európai tipikus fejlődési út prekapitalista alapformáira összpontosít. Az antikvitás és feudalizmus előképét jelző törzsi társadalmak sokféleségét és az ebből adódó alternatívákat is érzi, de elméletét nem tudja globálisan konkretizálni, így az ázsiai problematika egyelőre még háttérbe szorul. Bármennyire igyekeznek egyesek (Tökei, Godelier) eltúlozni a negyvenes évek, különösen *A német ideológia* formációelméletének érettségét, még nagy a távolság *A tőkés termelés előtti tulajdonformák* című rész történetelméleti koncepciójáig. A marxi világtörténet-elmélet a prekapitalista formák korszakolásában még a hegeli sémát követi; e séma gazdagodását majd csak *A tőke* kötetének előmunkálatai jelzik. Marx saját bevallása szerint tizenöt év gazdasági tanulmányainak eredményeit összegezve jut majd arra a következtetésre, hogy „nagy vonásokban az ázsiai, antik, feudális és modern polgári termelési módok jelölhetők meg a gazdasági társadalomalakulatok progresszív korszakaiként”. (Előszó „A politikai gazdaságtan bírálatához”. MEVM I. Bp., 1963. 367.) Ettől fogva az ázsiai problematika Marx minden jelentős munkájában *A tőke* kötetektől egészen az utolsó idevágó munkájáig, a *Zaszuics-fogalmazványokig* napirenden van.

Kétségtelen, hogy angliai tartózkodásának (London a világerintkezés akkori központja lévén) jelentős szerepe volt abban, hogy Marx az ázsiai problematikáról kialakított korábbi felfogását némiképpen módosította. Már az 1850-es évek elején írt cikkei, levelezései arról tanúskodnak, hogy a keleti problematika a kor politikai eseményeinek összefüggésében főleg a zárt természeti gazdálkodású faluközösségek szervezetének megismerésével (India) erősödött fel munkásságában. Londonban a napi politika szintjén jelentkező tapasztalat, hogy a „kapitalizmust” tengerként veszik körül a fejlődésükben megrekedt, az ősi múlt örökségét magukban hordozó, ezektől a korlátoktól önerejükben szabadulni nem tudó társadalmak. Marx felfogása az óázsiai, ázsiai fejlődés, az átmeneti formák és osztályszervezetek, a despotikus és nem despotikus utak stb. differenciáltságában mindinkább egyetemessé vált, azaz kinötte eredeti, csak az ázsiai földrészre szorítkozó kereteit. Engels, aki nem ismerte sem a *Nyersfogalmazványokat*, sem a *Zaszuics-levelezést*, az uralmi és gazdasági viszonyok keletkezésének magyarázatában még egyértelműen a marxi örökségre támaszkodik. Nem ilyen egyértelmű viszont az a kép, amelyet Engels az osztálytársadalom keletkezéséről alakított ki. (MEM 20. 175—176.) Az osztályképződés ázsiai útja mellett ő ugyanis feltételez egy másikat is, a rabszolgatartó társadalom felé vezetőt. Valószínűleg úgy vélte, hogy az ázsiai társadalmak faluközösségi jellegüknél fogva valójában nem haladták meg

az ösközöséget, az igazi meghaladás a rabszolgatartó társadalommal megy végbe. Mindenesetre az *Anti-Dühring* lesz a későbbiek folyamán az a mű, amelyre egyaránt hivatkoznak az ATM és a rabszolgatartó modell hívei.

Tény, hogy Engels sem *A család, a magántulajdon és az állam eredetében*, sem *A munkásosztály helyzete Angliában* 1887-es kiadásához írt Előszavában nem tesz említést az ATM-ről. Ez talán azzal indokolható, hogy őt mindenekelőtt az európai fejlődés, az emberiség európai fejlődésének tipikus útja érdekelte. S hogy ezt genezisében igyekezett megragadni, azt a német faluközösségekről (Mark) írt munkája, valamint az orosz obscsina kapcsán kifejtett álláspontja tanúsítja.

Az ázsiai problematika általános történetfilozófiai tartalmát és konkrét történeti jelentőségét a német szociáldemokrata és az orosz forradalmi munkásmozgalom teoretikusai egyaránt felismerték, és világosan megfogalmazták. Az ATM marxi kategóriáját többen is megpróbálták hasznosítani. August Bebel például az iszlám kultúrkör elemzésében alkalmazta e fogalmat. Ezzel felkeltette Karl Kautsky érdeklődését, aki saját koncepcióját a *Die Neue Zeit* hasábjain fejté ki. 1887-ben Heinrich Cunow, akinek munkásságát maga Engels is nagyra értékelte, a prekolumbián, amerindiai civilizációk körében kísérelte meg konkretizálni a marxi fogalmat. (*Die altperuanischen Dorf- und Markgenossenschaft*. Ausland, 1890. nr. 42—44.; *Die soziale Verfassung des Inkareiches. Eine Untersuchung des altperuanischen Agrarkommunismus*. Stuttgart, 1896.; *Geschichte und Kultur des Inkareiches*. Amsterdam, 1937.) A húszas években Kautsky és Cunow munkáit oroszra is lefordították, s nagy hatásuk volt az ázsiai problematika szovjet kutatóira.

A német szociáldemokrata párt teoretikusainak történetelméleti munkássága kétségtelenül jelentős mozzanat a marxizmus történetében. Elméleteik Max Weber eredményeire támaszkodtak, ő viszont egyetemes gazdaságtörténeti vázlatában, továbbá az uralom-, vallás- és politikai szociológiai munkáiban, illetve történeti-szociológiai jellegű vizsgálódásaiban (*Gazdaság és társadalom*. Bp., 1967.; *Allam, politika, tudomány*. Bp., 1970.; *Gazdaságtörténet*. Bp., 1979.; *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Bp., 1982) az ázsiai és az európai történelmi mozgás különbségeinek tekintetében nagyjából a Marxéhoz hasonló eredményekre jut. Jogosan feltételezhetjük tehát, hogy Weber Marxtól vette át nemcsak történetiszertét, hanem a történelem és szociológia együttes alkalmazásának módszerét is. Véleményem szerint nincs igaza Ágh Attilának, amikor azt állítja, hogy Weber a hatalmi szervezet egyes képződményeit (bürokrácia, állam, illetve a társadalmi rétegek, osztályok, rendek problematikáját „tisztán technikailag” tárgyalja, vagyis a szervező és nem kizsákmányoló funkciójukban — pl. az óázsiai bürokratikus despotikus struktúrák esetében. (*Magyar Filozófiai Szemle*, 1970. 6:1099—1128.) Weber ugyanis minden történelmi korszakban a társadalmi intézmények és a társadalmi élet különböző területei közti összefüggéseket kereste, így többek között az eszmék és a társadalmi lét összefüggését is.

Ami a keleti bürokratikus despotikus struktúrákat illeti, Weber nyomtatékosan hangsúlyozza, hogy az ókinai konfucianus típusú hivatalnoki apparátusnak nemcsak szervező funkciói vannak, hanem kizsákmányoló, külön rendet képező státusában, működésének mechanizmusában alapvetően szemben áll a patriarchális nemzetségi, illetve a faluközösségi viszonyokkal. Weber tehát Kelet összefüggésében olyan alapvető tényezőkre hívja fel a figyelmet, amelyek nemhogy összhangban vannak a marxi Kelet-képpel, hanem ki is egészítik azt. S egyáltalán nem véletlen, hogy Weber hatása a marxizmusban például olyan személyiségek-nél is jelentkezett, mint Plehanov, Kautsky, Cunow, valamint Lukács és Bogdanov.

A marxi történetelmélet ázsiai problematikája és annak orosz vonatkozásai legmarkánsabban Plehanovnál fogalmazódnak meg. Szerinte az orosz fejlődésnek vannak olyan sajátosságai, amelyek megkülönböztetik a nyugat-európai országok történelmi folyamatától, és a nagy keleti despotikus fejlődési folyamatára emlékeztetnek. 1899-ben már sokkal kategorikusabban fogalmaz: „A régi Moszkvai Oroszország teljességgel ázsiai jellegével tűnt ki. Ez szembevetendő gazdaságilag éppúgy, mint jogilag, mint az államirányítás egész rendszerében.” *Az Anti-Dühring* kapcsán állapítja meg: „Ha Engels megjegyzése szerint a faluközösségek mindenütt Indiától Oroszorszáig a despotizmus gazdasági alapjául szolgálnak, akkor ennek a jelenségnek egyik alapvető oka a naturálgazdálkodás feltételeiben van, amely kizárja a gazdasági munkamegosztást, és kis csoportokra tagolja az egész földművelő lakosságot, amelynek nincs szüksége egymásra, ezért közömbösek egymás iránt, éppenséggel a gazdasági és társadalmi helyzetük teljes azonosságá révén.” (*A marxizmus alapvető kérdései*. Bp., 1948. 76—77.)

Igen fontos az ATM szovjetunióbeli vitája szempontjából Plehanov következő passzusa: „Marx szerint a társadalom gazdasági fejlődésének egymásra következő nagy szakaszai az ázsiai, az ókori, a hűbéri és a modern polgári termelés. Felte-

hető azonban, hogy az ázsiai és az ókori termelés viszonyát illetőleg megváltoztatta nézeteit, amikor megismerte Morgan könyvét az ősi társadalomról, [...] például a kínai vagy a régi egyiptomi gazdasági fejlődés törvényei nem vezettek az antik termelés kialakulásához, [...] inkább a fejlődés azonos szakaszának két egymás mellett futó változatáról beszélhetünk. Az ókori társadalom a nemzeti társadalomra következett, és ez utóbbi volt az ázsiai termelési rend is. Mind az ázsiai, mind az antik társadalom a nemzeti társadalom méhében kialakuló termelőerők működéséből következett, amikor ezek az erők a nemzeti társadalmat felrobbantották. Persze, nagy a különbség az ázsiai és az antik társadalom között. E különbségnek az oka, hogy mindkettő különböző természeti-földrajzi körülmények között keletkezett. Más gazdasági szervezetet tettek szűkebbé a természeti viszonyok az ázsiai s mást az antik termelési rend esetében." (I. m. 79—80.) A plehanovi szövegekből három dolgot emelhetünk ki: a) az orosz történelmi múlt egy bizonyos szakaszában az ázsiai jelleg az uralkodó (moszkvai Oroszország); b) Morgan művének olvasása után Marx megváltoztatta korábbi véleményét az ázsiai és az antik társadalmak tekintetében; c) a keleti és a nyugati történelmi fejlődés különbözőségeinek oka a természeti-földrajzi tényezőkben keresendő. Plehanov a két alakulatot, Marx nyomán, progresszív egymásutániságában fogja fel, de inkább pluralitásról beszél, vagyis a fejlődés azonos szakaszának két egymás mellett futó változatáról, elvetve ezzel a lineáris fejlődés hipotézisét. Plehanov jól érzékeli a történelmi mozgás sokféleségét, a sokféleség okait azonban — mint láttuk — az eltérő földrajzi környezetben jelöli meg. A marx gondolatmenetben a földrajzi környezetnek jelentős szerepe van, de hatását a történelmi környezet összefüggésében, annak kölcsönhatásában vetette fel a keleti társadalmak vonatkozásában is, tehát nem egyetlen olyan tényezőként, amely eleve meghatározza az illető történelmi mozgást. Plehanov ugyanakkor olyan gondolatokat tulajdonít Marxnak, amelyeket hiába keresnénk műveiben. Például az *Előszó „A politikai gazdaságtan bírálatához”* sokat idézett mondatának értelmezésében önkényesen jár el akkor, amikor az ázsiai, antik, hűbéri és modern tőkés termelőmódokat úgy fogja fel, mint amelyek egymásutániságában egyik az előzmény és a másik a következmény. A fejlődés olyan sémáját sugallja, amely szerint az antikvitást kötelező módon a hűbéri, ezt meg a tőkés formáció kell hogy kövesse. Ezzel szemben Marx az ázsiai, antik, hűbéri, modern tőkés termelési módokban történelmi mozzanatokot lát, amelyeknek egymásutánisága egy fejlődési fokot, szintet jelez. Tehát nem azt mondja, hogy az előbbit „szükségszerűen” az utána következő kell hogy kövesse, mert itt Marx világosan érzékelteti, hogy ezek haladó korszakokként legfeljebb csak „nagy vonásokban” jelölhetők meg.

Az ázsiai problematika ellenfelei rendszerint arra a levélre támaszkodnak, amelyben Plehanov elmondja, hogy 1895-ben felkereste őt egy ember (Lenin), aki arról akarta meggyőzni, hogy Oroszország a nyugat-európaihoz hasonló történelmi utat járt be. Ebből az következne, hogy maga Lenin is az ázsiai problematika ellenfelei közé tartozott. Lássuk, mi volt Lenin álláspontja ebben a kérdésben: „Amennyiben a moszkvai Oroszországban nacionalizáltak a földet — állapítja meg Lenin —, annyiban egy ázsiai termelési mód volt a moszkvai Oroszország gazdasági alapja.” (*Összes művek* 13. 4.) A Marx és Engels levelezéseire irt megjegyzéseiben az ÁTM-ről Lenin a következőket emeli ki: „A keleti rendszer kulcsa: a föld-magántulajdon hiánya. [...] Az egész föld az állam fejének tulajdona. [...] Az ázsiai falvak zártak, önellátók (naturális gazdaság); az ázsiai rendszer bázisa: a központi kormányzat szervezete+public works (köz munkák).” (*Konspekti*, Moszkva, 1959. 260., 263.) Majd így folytatja: „A XX. században pedig feltétlenül túlsúlyba jutott a tőkés termelési mód. Az ázsiai termelési módon alapuló nacionalizálást Plehanov összekeverte a tőkés termelési módon alapuló nacionalizálással. Érvelésének premisszáiból a moszkvai Oroszország restaurációja, vagyis az ázsiai termelési mód restaurációja következik, tehát valami olyasmi, ami a kapitalizmus korában merő képtelenség.” (*Uo.*) Lenin ismerte a marx fogalmat, de ritka esetektől eltekintve általában az ázsiai társadalmakra „a keleti módon elmaradott országok” jelzőt használja. Viszont az idézett részből annyi bizonyosnak látszik, hogy Lenin csak az orosz múlt egy adott szakaszára vonatkoztatja az ázsiai jelleget, s eleve elveti az ázsiai bizonyos maradványainak feltételezését a későbbi korszakokra, mint pl. Nagy Péter korára s az ezt követő történelmi periódusra vonatkozóan. Tény, hogy nem ismerte *A német ideológiát* és a *Grundrisset*. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy Lenin nem utasította el egyértelműen az ÁTM fogalmát, mint ahogy azt Tókei Ferenc állítja. (*Magyar Filozófiai Szemle*, 1970. 2.)

A húszas évek végétől a marx ÁTM fogalma és elmélete újabb fázisba lép. A kínai forradalom egy sor gyakorlati-politikai és elméleti kérdést vetett fel. A

probléma a Szovjetunióban a Komintern keretében öltött időszerű politikai jellegét. Az 1927-es kínai felkelés eseményei szükségessé tették végre a kérdés elméleti megközelítését.

A kínai múlt tekintetében egymás konkurrensként léptek fel az ÁTM, a feudalizmus és a rabszolgatartó modell hívei. Ez utóbbiak álláspontja szerint a magántulajdon mintegy „készen pattan ki” a civilizációk bölcsőjéből. A polgári történetírásban E. Meyer és G. Maspero képviselte ezt a nézetet. Ha az osztálytársadalom csak a magántulajdon meglétén alapulhat, e modell hívei kénytelenek a magántulajdon elemeit becsempészni a keleti gazdasági-társadalmi alakulatok látszólagos tulajdonnélküliségébe. Ebből „logikusan” következik, hogy a tőkés termelést megelőző társadalmak elméleti vizsgálatában a tőkés modellt kell alapul venniük. Ez pedig elkerülhetetlenül elvezet (mint később Sztálinnál tapasztalhatjuk) az ÁTM tagadásához.

Az ÁTM kategóriáját Kína sajátos fejlődésének megértésében elsőként Varga Jenő vette igénybe egy 1925-ben közölt cikkében. (*Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának problémáiról*. Bp., 1965.) Varga álláspontja a szovjet sinológia patriarchális vonalához állt közel, s részben Webertől is kölcsönzött. Kérdésfelvetése viszont aktuálpolitikai igényű: csatlakozik-e a parasztság a munkásosztály megindította forradalomhoz? S kijelenti, hogy a kínai forradalom távlatait csak az ÁTM elmélete alapján lehet felmérni, mivel Kínában nincs valódi nagybirtok. A marxizmus ÁTM fogalmára támaszkodik A. J. Kantorovics is 1926-ban, aki konkrét történelmi forrásanyag alapján, a kútföldek rendszeréből kiindulva bizonyítja, hogy a magántulajdon Kínában sohasem tud általánossá válni. A kínai gazdaság jellemzője a kistermelő. Európai értelemben vett feudalizmusról nem lehet beszélni. Szerinte az államnak és az uralkodó osztálynak pozitív irányító funkciója volt. Az ázsiai „pangást” Kantorovics az egyenlősítő földbirtokból vezeti le. (*Szisztéma obszecsztvennih otnosenij Kijaja dokapitalisztjicseszkoj epoki*, Novij Vosztoz, 1926. 15.)

Az ÁTM marxizmus fogalmát történetfilozófiai oldalról elsőként Magyar Lajos közelítette meg a húszas évek végén. (*Kései tudósítások*. Bp., 1966. és *A kínai mezőgazdaság hagyományos szerkezete*. Bp., 1981.) Magyar, a szovjetunióbeli egykori emigráció tagja a marxizmus ÁTM elméletének egyik első, legjelentősebb kutatója. Elsősorban a kínai forradalom stratégiájának kidolgozásához kívánt hozzájárulni. Több évet töltött Kínában, így alkalma volt a kínai viszonyok háttérének kutatására. Kimutatja, hogy a XX. század eleji Kínában tovább él az „ázsiai jelleg”, amelynek alapmotívuma: a földjáradék és az adó egybeesése. Miután a marxizmus elmélete alapján elemzi a prekapitalista termelési módokat és az azok közötti eltéréseket és hasonlóságokat, arra a következtetésre jut, hogy „az ázsiai termelési mód nemcsak hogy nem létezett a maga tiszta formájában, hanem bizonyos történelmi és társadalmi körülmények között még ott is lérejelehetett, ahol a földművelés feltételei lényegesen különböztek azoktól, amelyek a Keletet jellemzik. Alapjául azonban minden esetben a föld nacionalizálása szolgált.” (*A kínai mezőgazdaság hagyományos szerkezete*. Bp., 1981. 19.) S itt Oroszországra utal, minthogy a továbbiakban Plehanov és Lenin nézetkülönbségét is érinti, és hangsúlyozza, hogy a föld nacionalizálása itt is ázsiai vonásokat mutat. (*I. m.* 20.) „Valamennyi keleti despotikus rendszert — állapítja meg — a következő vonások jellemzik: 1. A közmunkák a központi kormányzat hatáskörébe tartoznak. 2. Emellett az egész ország — néhány nagyobb várost leszámítva — falvakra oszlik, amelyeknek teljesen külön szerkezetük volt, és egy-egy magáértvaló kis világot alkotnak. Így jellemzi Marx az ázsiai despotikus rendszert. Engels számos esetben visszatért ehhez a kérdéshez, s nemegyszer rámutatott, hogy az ázsiai despotikus rendszerek alapvető, megkülönböztető vonása éppen a társadalmi munkák, köztük a mesterséges öntözés megszervezése. Keleten általában, de különösen Távol-Keleten, a keleti despotikus rendszer nem csupán a közmunkák megszervezője, hanem meg kell szerveznie az egész társadalom megővését az elemi csapások következményeitől. A keleti társadalmakra oly jellemző gabonaraktár-rendszer megszervezésére gondolok.” (*I. m.* 20.)

A gyarmatosítás, a kereskedelmi és uzsoratóke a keleti társadalmak alapját alkotó zárt, önellátó faluközösségek bomlását váltotta ki; ez a folyamat Kínában egy évszázaddal korábban megindult, mint Indiában. Mindezek eredményeképpen egy átmeneti tulajdonforma jött létre, s történelmietlen eljárás az ázsiai társadalmakban a modern polgári magántulajdon alakzatait keresni.

Magyar Lajos könyvét Varga Jenő ismerteti, s ezzel elindul az ázsiai probléma első vitája a húszas évek végén. Mindehhez még hozzájárultak D. Rjazanov szövegkiadásai is, mindenekelőtt Marx Indiával kapcsolatos cikkeinek publikálása. Feltételezhetjük, hogy bár *A német ideológia*, a *Nyersfogalmazvány* és az

Előszó „A politikai gazdaságtan bírálatához” 1931—1941 között jelentek meg, a vita résztvevőinek szerves kapcsolatuk volt a Rjazanov-kollektívával, belső anyagként jóval korábban, menet közben már hozzájuthattak ezekhez a művekhez.

1928-tól pezsgő nyilvános vitákra kerül sor. Elsőként a Kinakutató Intézet szervez vitát 1929-ben Leningrádban. A moszkvai nagy vitát a Történelem-Marxista Társaságának szociológiai szakosztálya szervezi. Ez utóbbi vitán Magyar Lajos összegezi az ÁTM-dal kapcsolatos véleményét: Keleten központosított állam-szervezet alakult ki, ez és a hivatalnoki osztály látta el a gazdasági-szervező-irányító szerepét; az egész rendszer alapja a faluközösség, nem alakult ki társadalmi méretekben magántulajdon, az államforma a despotia. Magyar véleményét A. Lomakin igyekezett alátámasztani, aki *A tőke értékőbblet-elmélete* alapján felhívja a figyelmet arra, hogy a földhasználat és -tulajdon két különböző dolog. Kínában a föld a faluközösség tulajdona, a paraszt csak használója annak. A többleterméket az állam és a hivatalnoki apparátus vonja el. A társadalmi szerkezet lényeges változást nem ismer a gyarmatosításig.

Az 1928—1930 közt lefolyt vitáknak az volt az eredményük, hogy közismertté tették a marxi fogalmat. Az ÁTM hívei (az „aziatszikok”) a marxi kategóriát már nem vonatkoztatták Kína jelenére, csak múltjára. A vita nyomán a néprajzosok, az östörténészek is tanulmányozni kezdték az ÁTM alkalmazásának lehetőségeit szakterületeiken. Monografikus feldolgozások is napvilágot láttak: Rejszer Afganisztánról, Tao Cin-sen Kínáról, Stuszer Indiáról, Wittfogel ugyancsak Kínáról írt könyvet.

ÁTM-ről szóló elméleti következtetéseit Magyar Lajos 1930-ban összegezi. Konklúzióit ezúttal heves ellenállás fogadja: azzal vádolják, hogy szembekerült a marxi állam- és formációelmélettel.

Az Akadémia Kelet-kutató szakosztálya szervezte leningrádi vita (1931. május—június) volt az utolsó ebben a tárgykörben. Az ÁTM képviselői most kerültek először félténybe, mégis M. Godesz vitázárónak szánt véleményében „helyesebbnek tartja sajátos feudalizmusról beszélni Keleten, nem pedig ázsiai termelési módról”. (Agh: I. m.)

Varga Jenő 1964-ben elmondja, hogy a leningrádi vita lényegében nem zárta le a kérdést. Ez már azért sem történhetett meg, mert Sztálin levelet írt a *Proletarszkaja Revolucija szerkesztőségének*. A levélben leszögezi: ideje véget vetni annak, hogy a marxizmus és bolsevizmus alapkérdéseit vita tárgyává tegyék. Ez nemcsak a marxi ÁTM elmélete körül vita mesterséges lezárását jelentette, hanem a marxi formációelmélet dogmatizálásának kezdetét is. 1931-től nyilvános formában nem beszélnek sem az ázsiai feudalizmusról, sem az ÁTM-ről, hanem ehelyett általánossá és kötelezővé válik a rabszolgatartó modell elmélete mint valamennyi osztálytársadalom mindenkori kezdete.

Az ázsiai problematika néhány utóregéstől eltekintve visszaszorul a szaktudományokba, hogy aztán az ötvenes években több országban párhuzamosan újra napirendre kerüljön. Az új vita a régiek szerves folytatása. Az ÁTM elméletének „újrátárgyalását” a megváltozott körülmények tették szükségessé.

